

Olga Solodushko

Semantyczna charakterystyka fitozoonimów w języku polskim i ukraińskim na przykładzie nazw krów maści czerwonej

Nazwy zwierząt motywowane kolorem sierści stanowią liczną grupę zoonimów. Wśród nich wyodrębnić można zoonimy derywowane od nazw roślin (kwiatów, owoców, drzew), które nazywam tu fitozoonimami (gr. *phyton* – roślina). Celem tego artykułu jest opracowanie na podstawie polskiego i ukraińskiego materiału gwarowego wybranej grupy fitozoonimów – imion krów maści czerwonej. Przeprowadzając dogłębną i wszechstronną analizę semantyczną tej grupy wyrazów w obydwu językach, pragnę dokładnie określić, jakie są podobieństwa i ewentualne różnice w sposobie kształtowania zoonimów utworzonych od nazw fitonimów w środowisku wiejskim Polski i Ukrainy.

Bazę materiałową w tej analizie stanowią zarówno zoonimy historyczne, jak i współczesne. Materiałem polskim do artykułu są imiona krów zebrane w drugim tomie *Słownika etymologiczno-motywacyjnego słowiańskiej zoonimii ludowej* Stefana Warchoła¹, artykułach Juliusza Zborowskiego i Stefana Pawlika² oraz w pracach etnografów końca XIX i początku XX wieku (materiał historyczny). Materiałem ukraińskim są imiona zaczerpnięte z monografii Mychajła Sjuški³ i artykułów poniżej omawianych ukraińskich zoonomastów, jak również nazwy krów zebrane przeze mnie w czasie badań

¹ S. Warchoła, *Słownik etymologiczno-motywacyjny słowiańskiej zoonimii ludowej*, t. 2, Krowy, Lublin 2009.

² J. Zborowski, *Nazwy krów w XVIII wieku*, „Lud” 1922, s. 56–60; S. Pawlik, *Nazwy krów w początkach XVIII wieku*, *ibidem*, s. 203–209.

³ М. Сюсько, *З народного джерела: карпатоукраїнський зоонімікон у контексті слов'янських (і неслов'янських) мов*, Užhorod 2011, s. 270.

terenowych w wioskach w obwodzie dnipropietrowskim w latach 2012–2013⁴.

Polski materiał historyczny podają dla podkreślenia, jakie są różnice w doborze maści i koloru zarówno w przeszłości, jak i dzisiaj. W języku ukraińskim materiał historyczny jest trudno dostępny lub dotąd niezbadany, dlatego podają tylko współczesne imiona zwierząt. Niemniej jednak znaczna ilość materiału zebranego na terytorium Ukrainy pozwala dokonać semantycznej analizy porównawczej nazw krów w języku polskim i ukraińskim. Wyjątkowość materiału, który jest podstawą badania derywacji semantycznej, polega na tym, że jest to zwykle język w odmianie gwarowej, ponieważ nazwy własne zwierząt w środowisku wiejskim funkcjonują w tradycji ustnej. Na gruncie polskim odpowiednie zoonimy, a w szczególności imiona krów, gromadzili już pod koniec XIX wieku w swoich pracach etnografowie⁵, a dopiero od drugiej połowy ubiegłego wieku historyczną zoonimią zaczęli zajmować się również specjalizujący się w tym zagadnieniu językoznawcy⁶. Z kolei na Ukrainie historyczną zoonimię gwarową

⁴ Zob. O. Солодушко, *Семантичний аналіз зоономенів на позначення кличок корів (на матеріалі зібраному в селах Дніпропетровської області)*, „Лінгвістика. Збірник наукових праць” 2013, nr 3 (30), s. 113–121.

⁵ R. Zawiliński, *Nazwy krów i wołów*, „Wisła” 1890, 4, s. 459–461; A. Pleszczyński, *Nazwy krów i wołów*, „Wisła” 1890, 4, s. 691; W. Siarkowski, *Nazwy krów*, „Wisła” 1881, 5, s. 922; Z. Staniszevska, *Poglądy ludu na przyrodę*, „Wisła” 1895, 9, s. 130; *Wieś Studzianki. Zarys etnograficzny*, „Wisła” 1902, 11, s. 162–195; Z. Wasilewski, *Przyczynek do etnografii krakowiaków*, „Wisła” 1892, 6, s. 300–317; E. Majewski, W. Jarecki, *Bydło w mowie, pojęciach i praktykach Ludu Polskiego*, „Wisła” 1903, 17, z. 2, s. 133–172; W. Dzikowski, *Nawoływanie zwierząt domowych*, „Wisła” 1902, 12, s. 657; J. Zborowski, *op.cit.*; S. Pawlik, *op.cit.*

⁶ M. Kucala, *Porównawczy słownik trzech wsi małopolskich* [z mapą], Wrocław 1957, s. 334; H. Górnowicz, *Zawołania zwierząt domowych w Sztumskiem*, „Onomastica” 1959, 5, nr 2, s. 451–462; H. Górnowicz, *Zoonimia Powiśla Gdańskiego*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego. Prace Językoznawcze” 1973, 2, s. 41–55; P. Galas, *Nazwy krów z przyrostkiem -ula w powiecie bocheńskim*, w: *Symbolae philologicae in honorem Witoldi Taszycki*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968, s. 85–90; W. Budziszewska, *Imiona bułgarskich zwierząt domowych*, „Onomastica” 1993, 38, s. 235–259; W. Budziszewska, *Z bułgarskich imion własnych zwierząt domowych*, w: *Z polskich studiów slawistycznych*, seria V, Warszawa 1978, s. 463–468; W. Taszycki, *Polskie imiona osobowe*, Kraków 1924, s. 24; J. Bubak, A. Wilkoń, *Z problematyki nazw własnych koni*, „Język Polski” 1969, nr 49, s. 291–296; J. Bubak, *Zoonimia – nazwy zwierząt*, w: *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*, red. E. Rzetelska-Feleszko, Warszawa–Kraków 2005,

zawierają opracowania Iwana Wierchratskiego⁷, natomiast Pawło Czuczka⁸ i Mychailo Sjuško⁹ napisali rozprawy i opracowania monograficzne na temat zoonimii współczesnej. Wśród ukraińskich lingwistów onomastów nazewnictwem zwierząt zajmowali się również Lidia Moskalenko¹⁰ oraz Alla Swaszenko¹¹.

-
- s. 329–336; B. Walczak, *Dzieje języka a nazwy własne*, w: *Nazwy własne w języku, kulturze i komunikacji społecznej*, red. R. Mrózek, Katowice 2004, s. 29–45; *Polskie zoonimy historyczne*, w: *Systemy zoonimiczne w językach słowiańskich*, red. S. Warchoł, Lublin 1996, s. 147–158; B. Lindert, *Formanty służące do tworzenia nazw zwierząt i ptactwa domowego w językach zachodniosłowiańskich*, „*Slavia Occidentalis*” 1980, 37, s. 51–64; B. Lindert, *Przyrostki służące do tworzenia nazw zwierząt domowych na terenie Serbii i Chorwacji*, „*Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*” 1970, 9, s. 235–242.
- ⁷ І. Верхратський, *Початки уложення номенклатури і термінології природописної народної*, Lwów 1872, wyd. 5, s. 1–40; *Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів*, w: *Збірник філологічної секції наукового товариства ім. Т. Шевченка*, Lwów 1899–1901, cz. 1–2, s. 628; *Нові знадоби номенклатури і термінології природописної, народної, збирані між людом*, w: *Збірник математично-природописно-лікарської секції наукового товариства ім. Т. Шевченка*, Lwów 1908, t. 12, s. 54–89.
- ⁸ П. Чучка, *Слов'янське і неслов'янське в зоонімії Закарпаття*, w: *Тези доповідей Української славістичної конференції (13–18 жовтня 1964 р.)*, Czerniowce 1964, s. 36–38; П. Чучка, *О венгерских антропонимах и зоонимах в украинских говорах Закарпатья*, w: *Вопросы финно-угорского языкознания*, wyd. 33, Moskwa 1966, s. 175–186.
- ⁹ М. Сюсько, *Зміст і обсяг зоонімічних термінів*, w: *Тези доповідей республіканської конференції „Науково-технічний прогрес і проблеми термінології” (Львів, травень 1980)*, Kijów 1980, s. 163; *Традиції й нові тенденції в галузі зоонімії району Українських Карпат*, w: *Тезиси докладау II республіканської канферэнцыі у Рэгіянальныхя традыцыі ва ўсходнеславянскіх мовах, літэратурах і фальклоры (г. Гомель, 25–26 вересня 1980)*, Homel 1980, s. 39–40; *Карпатоукраїнсько-північноросійські паралелі в галузі зоонімії*, w: *Тези доповідей конференції „Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами”*, Uzhorod 1982, s. 186–188; *Взаємовідношення власних і загальних імен (зооніми та апелятиви) в українській мові*, Uzhorod 1985, s. 5–51; *З народного джерела: Карпатоукраїнський зоонімікон у контексті інших слов'янських (і неслов'янських) мов*, Uzhorod 2011, s. 270.
- ¹⁰ Л. Москаленко, *Лексичні, семантичні та граматичні особливості метафорично мотивованих зоонімів (на матеріалі „Словника українських говорів Закарпатської області” М.А. Грицака)*, w: *Сучасні проблеми мовознавства та літератури. Збірник наукових праць*, wyd. 12, Українська діалектична лексика як об'єкт словникарства та лінгвогеографії, Uzhorod 2008, s. 51–54; *Зооніми в системі власних і загальних назв (на матеріалі „Словника українських говорів Закарпатської області” М.А. Грицака)*, „Українська мова. Науково-теоретичний журнал” 2008, nr 3, s. 98–113.

W Polsce badania naukowe nad zoonimią gwarową zapoczątkowano w drugiej połowie XX wieku. Zachęcał do nich już w roku 1924 Witold Taszycki. Analizy naukowe w zakresie zoonimii ludowej prowadzone są już stopniowo we wszystkich krajach słowiańskich, szczególnie aktywnie na obszarze byłej Jugosławii. Bogatą literaturę przedmiotu w tej dziedzinie dla wszystkich języków słowiańskich przedstawił w pierwszym tomie *Słownika etymologiczno-motywacyjnego słowiańskiej zoonimii ludowej* Stefan Warchoł¹². Z kolei imionom krów – jak już wspomniano – poświęcony jest drugi tom tego kompendium.

Kazimiera Skrzyńska w swej pracy etnograficznej poświęconej opisiowi wsi Krynice zauważa, że Słowianie bardzo szanowali krowy: „Ta ostatnia [krowa – O.S.] zwłaszcza ma zwykle wygodne pomieszczenie, doznaje wysokiego szacunku i jest poniekąd uważana za członka rodziny, jako jej najlepsza karmicielka”¹³. Z tego powodu właściciele nadawali swoim zwierzętom różne imiona. Większość gospodarzy pragnęła umieszczać w nazwie wyraźną cechę zwierzęcia, np. maść, wygląd, zachowanie, czas urodzenia itp.

Zdaniem Romany Łobodzińskiej, do najstarszych sposobów tworzenia imion, zwłaszcza nazw zwierzęcych, służyła derywacja metaforyczna w celu indywidualizacji imienia nosiciela¹⁴. Wspomniany już ukraiński badacz zoonimów Sjuško¹⁵ konstatuje, że w trakcie derywacji semantycznej zoonimów ważną rolę odgrywały różne asocjacje, których wykorzystanie w nazewnictwie jest znaczące, ustalone lub uwarunkowane przez doświadczenie.

Autorzy artykułu *Stereotypy językowe* piszą, że asocjacje te są oparte na stereotypowym znaczeniu wyrazu. Twierdzą oni bowiem, że „zestawy cech typowych, uznanych potocznie za normalne, zwyczajne, reprezentatywne, zorganizowane wewnętrznie w nieprzypadkowy sposób, tworzą językowo-kulturowe obrazy przedmiotów, które

¹¹ A. Свашенко, *Зоонімія Слобожанщини*, w: *Systemy zoonimiczne w językach słowiańskich*, red. S. Warchoł, s. 133–146.

¹² S. Warchoł, *Słownik etymologiczno-motywacyjny słowiańskiej zoonimii ludowej*, t. 1, *Bawoły, byki, konie, woły*, Lublin 2007, s. 303.

¹³ K. Skrzyńska, *Wieś Krynice w Tomaszowskim*, „Wisła” 1890, 4, s. 81.

¹⁴ R. Łobodzińska, *Nazwy zwierząt w nazwiskach polskich*, „Język a Kultura”, t. 15, *Opozycja homo – animal w języku i kulturze*, red. A. Dąbrowska, Wrocław 2003, s. 129–134.

¹⁵ M. Сюсько, *З народного джерела*, s. 201.

od czasu Lippmanna przyjęło się nazywać stereotypami”¹⁶. Również Ewa Masłowska uważa, że derywacja semantyczna, czyli „wykorzystywanie istniejącego słownictwa drogą przenoszenia nazw lub znaczeń z jednych wyrazów na drugie jest jednym z najstarszych i najszerszej stosowanych procesów nominacji”¹⁷. Zmiany dokonane na podstawie podobieństwa lub styczności należą do najbardziej typowych sposobów myślenia ludzkiego, a tym samym wzbogacania słownictwa¹⁸.

Zarysowaną problematyką zajmował się w swoich pracach Ryszard Tokarski. Badacz ten uważa, że istnieją dwie kategorie zjawisk semantycznych, które „tworzą treści asocjacyjne, związane z pewnymi kulturowymi przekonaniem, sądami, wierzeniami itp.”¹⁹. Amerykański lingwista George Lakoff oraz kognitywista Mark Johnson uważają:

Odkrywamy obecność metafory w życiu codziennym, nie tylko w języku, lecz też w myślach i czynach. System pojęć, którymi się zwykle posługujemy, by myśleć i działać, jest w swej istocie metaforyczny²⁰.

Podobną definicję derywacji semantycznej znajdujemy również u dawniejszych lingwistów, np. u rosyjskiego badacza z początku XX wieku Michaiła Pokrowskiego, który pisze:

[...] В большинстве случаев народ не увеличивает свой лексикон и, не смотря на изменения, происходящие с известными предметами и понятиями, продолжает обозначать их прежними терминами. Очевидно, что новый смысл представлений, связанных с подобным термином, будет значительно отличаться от старого²¹.

Derywacja semantyczna jest więc swoistym procesem transformacji struktury semantycznej pierwotnego znaczenia wyrazu, w wyniku

¹⁶ J. Bartmiński, J. Panasiuk, *Stereotypy językowe*, w: *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin 2001, s. 372.

¹⁷ E. Masłowska, *Derywacja semantyczna rzeczowników ekspresywnych*, Wrocław 1988, s. 14.

¹⁸ *Ibidem*, s. 11.

¹⁹ R. Tokarski, *Derywacja semantyczna jako jedno ze źródeł polisemii wyrazowej*, w: *Pojęcie derywacji w lingwistyce*, red. J. Bartmiński, Lublin 1981, s. 93.

²⁰ G. Lakoff, M. Johnson, *Metafory w naszym życiu*, Warszawa 1988, s. 25.

²¹ М. Покровский, *Семасиологические исследования в области древних языков*, Москва 1886, wyd. 23, s. 78.

której otrzymujemy inne znaczenia tego samego wyrazu, jednocześnie tworząc z pierwotnym znaczeniem leksykalny twór (wspólny element). Ten proces ma także konotację ekspresywną, mającą podkreślić emocjonalną wartość przedmiotu lub zjawiska²².

W zakresie zoonimii ludowej znajdujemy znaczącą liczbę przykładów derywacji semantycznej, w tym motywowanej kolorem sierści zwierzęcia. Uwagę na to zwracali wszyscy badacze zoonimów. Sjuško zaznacza, że „w zoonimii miejscowej ustaliły się konglomeracje użyć metaforycznych, które stanowią 70% wszystkich nazw zwierząt domowych. To samo obserwujemy w zoonimikonach innych Słowian”²³. Podobnie uważa rosyjski onomasta Aleksandr Smirnow: „większość przeanalizowanych zoonimów została utworzona w sposób leksykalno-semantyczny”²⁴.

Ze względu na duże bogactwo materiału dotyczącego nazewnictwa krów w niniejszym artykule ograniczam się do przedstawienia zoonimów odnoszących się do maści czerwonej. W języku ukraińskim są to następujące nazwy, proste i derywowane (pismem pogrubionym wyróżniono fitozoonimy):

Багрунейка, Багря (багрянний ‘purpurowy’)

Реўтя, Реўтаня (od słow. *Rejka* – nazwa krowy maści czerwonej)²⁵

Вишня, Вишенька (bot. вишня ‘wiśnia’)

Гвоздика (bot. гвоздика ‘goździk’)

Калин(к)а, Калиня, Кален(к)а (bot. калина ‘kalina’)

Квітка (bot. квітка ‘kwiat’)

Кедра, Кедря, Кедрина, Кедраша (bot. кедр ‘cedr’, kolor kory drzewa)

Краснушка, Краснуха (ros. красный ‘czerwony’, por. ukr. красний ‘piękny’)

Маківка (bot. маківка ‘makówka’)

Малина, Малинка, Мален(к)а, Малін(к)а (bot. malina)

Мальва (bot. malwa)

Півонія, Півоня, Павонія (bot. пиwonia)

²² E. Masłowska, *op.cit.*, s. 10.

²³ М. Сюсько, *З народного джерела*, s. 200.

²⁴ А.А. Смирнов, *Из зоонимии Горьковской области*, w: *Ономастика Поволжья: Материалы II Поволжской конференции по ономастике*, Gorki 1971, s. 299–302.

²⁵ К. Palkovič, *Zoonymá v slovenských nárečiach*, w: *I Slovenská onomastická konferencia (Bratislava, 5–6 decembra 1967). Zbornik materiálov*, red. V. Blanár, M. Majtán, Bratislava 1968, s. 82.

Пірошка (węg. *piros* ‘czerwony’)
Руж(к)а, Ружана, Ружень(к)а (bot. *róža*)
Рябіна, Рябина (bot., ros. *рябина* ‘jarzębina’)
Рута (bot. *pyszogłówka*)
Троянда (bot. *róža*)
Тисоля, Тиса, Тися, Тисуля (bot. *тис* ‘cis’, kolor pnia)
Суфеза, Чуфеза, Чуфезя (dial., bot. *суфеза, чуфеза* ‘zurawina’)
Червона, Червониця, Червунка, Червониха, Червонуха, Червенка (‘czerwony’)
Черешня, Черешенька (bot., pieszcz. ‘czereśnia’)
Чирва (‘figura w grze karcianej’ lub od *черва*, z arch. **чървъ* ‘czerwony’²⁶)
Цинторія (dial., bot. *цинторія* ‘Centuria pospolita’)
Ягідка, Ягода, Ягодниця, Ягодничка, Ягодинка (bot. *jagoda*).

W języku polskim:

Barnula (węg. *barna* ‘brunatny, brązowy’)
Burocha (pol. *bury*)
Czereśnia (pol. *czereśnia*)
Cisula (kolor kory drzewa *cis*)
Czejsnia, Cześnia (bot. *trześnia* ‘dzika czereśnia’)
Czerwona, Czerwocha, Czerwonka, Czarwona, Cyrwon(k)a (pol. *czerwony*)
Czerwa (ap. *czerwa* ‘figura w grze karcianej’)
Gniada, Gniadula, Gniadocha (pol. *gniady*)
Jarzębina, Jarzębinka (bot. *jarzębina*)
Jeżynka (pol. *jeżyna*)
Kalina, Kalinka, Kałyna (pol. *kalina*)
Kwiatula (pol. *kwiat*)
Krasula, Krasa (por. pol. *krasić* ‘zdobić’, etym. *krasny* ‘czerwony’)
Malina (pol. *malina*)
Malwa (pol. *malwa*)
Miedziocha (od pol. *miedź*)
Piwonia (pol., bot. *piwonia*)
Porzeczka (pol., bot. *porzeczka*)
Poziomka (pol., bot. *poziomka*)
Róża, Roza, Różana, Różola, Rużana (pol. *róža*)

²⁶ *Етимологічний словник української мови у 7 томах*, t. 6, Kijów 1983, s. 324.

Ruta (ukr., bot. *pysznołówka*)

Sarenka (pieszcz., ap. zool. *sarna*)

Winocha, Wiśnia, Wiśniocha, Wisniola, Wiśniula, Wisniowa (pol. *wiśnia*).

W przedstawionym materiale nazewniczym około 70% nazw krów czerwonych w obydwu językach pochodzi od fitonimów, czyli nazw roślin i owoców – są to więc fitozoonimy. Znany polski badacz zoonimii słowiańskiej Stefan Warchoł wyjaśnia przyczynę identyfikacji zwierząt za pośrednictwem świata roślin następująco:

[...] występujące na badanym terenie zoonimy od nazw roślin i ich owoców są typowe dla tych wiosek, w których w okresie międzywojennym przeważała ludność ukraińska. Były one zapewne bardzo silnie związane z ukraińskim folklorem, natomiast do gwar polskich wsi przedostały się niewątpliwie drogą interferencji gwary ukraińskiej na polską, w tym przypadku na poziomie systemu leksykalno-zoonimicznego²⁷.

Użycie nazw roślin w folklorze, również w tworzeniu imion zwierząt, w szczególności nazw krów, jest logiczne i oczywiste, roślinność bowiem na wsi jest nieodłącznym elementem rzeczywistości, która otacza człowieka. Iwan Neczuj-Lewycki, opisując środowisko zamieszkania rodziny Omelka Kajdasza, podkreśla bujną roślinność, która ogarniała wioskę, a przede wszystkim gospodarstwo bohatera opowieści pt. *Хата нотонула в старому садку* (*Chata utonęła w starym ogrodzie*)²⁸. Wiele ukraińskich i polskich piosenek ludowych i autorskich zaczyna się od opisu roślin po to, żeby wprawić słuchacza w odpowiedni nastrój, np.

Ой чиє ж то жито, чиї ж то покоси?
Ой чиє ж то жито, чиї ж то покоси?
Ой чия ж то дівка розплітає коси?²⁹

Червона калина розпукаєся,

²⁷ S. Warchoł, *Systemy zoonimiczne w gwarach mieszanych i przejściowych wschodniej Lubelszczyzny*, w: *Systemy onomastyczne w słowiańskich gwarach mieszanych i przejściowych*, red. *idem*, Lublin 1993, s. 319–362.

²⁸ І. Нечуй-Левицький, *Зібрання творів у десяти томах*, t. 3, Kijów 1965, s. 301.

²⁹ Н.Д. Кусайкіна, *Твоя країна – Україна: енциклопедія українського народознавства*, Michigan 2009, s. 467.

Гей молода дівчина прибираєся³⁰.

А в городі рута, рута, на тій руті квітка,
Шануй мене, мій миленький, бо ня лиш крихітка³¹.
Чом ти, барвінку, не стелишся,
Чом ти, Миколо, не женишся?³²

Садок вишневий коло хати,
хрущі над вишнями гудуть³³.

Czerwone jagody
Wpadają do wody
Powiadają ludzi
Że nie mam urody³⁴.

Czerwone jabłuszko przekrojone na krzyż
Czemu ty dziewczyno krzywo na mnie patrzysz?³⁵

Śliczne gwoździki
piękne tulipany
gdzies się obraca
mój Jasio kochany?³⁶

Są (tam) w lesie fijołeczki
pójdziema na nie,
Uwijema cztery wianki
Na darowanie³⁷.

Konceptualizacja świata roślin w tworzeniu różnego rodzaju nazw jest bardzo silna, ponieważ kwiat stanowi symbol piękna, a owoc –

³⁰ Буковинські русско-народні пісні, упорядник Партеній Руснак, Коломия 1908, s. 34.

³¹ Народні пісні з-над Дністра в записях Євгенії Ярошинської, Кіjów 1972, s. 8.

³² М.П. Стельмах, *Твори в п'яти томах*, t. 1, Кіjów 1962, s. 581.

³³ Т.Г. Шевченко, *Повне зібрання творів у 12 томах*, t. 2, *Поезія 1847–1861*, Кіjów 2001, s. 17–18.

³⁴ *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 1, *Kosmos*, cz. 2, *Ziemia, woda, podziemie*, red. J. Bartmiński, Lublin 1999, s. 218.

³⁵ F. Sielicki, *Pieśni polskie śpiewane na Wilejszczyźnie w okresie międzywojennym*, Wrocław 1992, s. 195.

³⁶ *Lud. Pieśni, podania, baśnie zwyczaję i przesady ludu z Mazowsza Czerskiego wraz z tańcami i melodyami*, zebr. K. Kozłowski, Warszawa 1869, s. 81.

³⁷ *Ibidem*, s. 108.

symbol zdrowia. W zależności od koloru roślin, kwiatów czy owoców w umyśle człowieka powstają określone obrazy. Agnieszka Madeja zaznacza, że jedną z podstaw do powstania nazw kolorów w polszczyźnie były nazwy roślin (np. *cisawy*, *granatowy*, *makowy*, *fiolkowy*, *pomarańczowy*, *różany*, *różowy*, *rydzy*, *śliwkowy*, *wiśniowy* itd.):

Nazwy kolorów w języku polskim, których źródło leży w nazwach roślin, tworzą najliczniejszą grupę spośród opisywanych leksemów. Można w jej obrębie wyróżnić także mniejsze podgrupy, zatem: nazwy kolorów od nazw kwiatów (16), nazwy kolorów od nazw owoców (15) czy nazwy kolorów od nazw drzew (4). Wynotowane leksemy obrazują bogactwo nazw kolorów pochodzących od nazw roślin oraz różnorodność i różnobarwność źródłosłów tej kategorii semantycznej³⁸.

W języku ukraińskim kwiaty, owoce, drzewa też są podstawą tworzenia nazw kolorów – *зориховий*, *тисовий*, *вишневий*, *бузковий*, *буряковий* itd. Z kolei czerwony, jako kolor krwi, utożsamia się z życiem³⁹, a kwiaty i owoce tego koloru mają pozytywną konotację, symbolizując kobietę, piękno, zdrowie⁴⁰. Takie postrzeganie kwiatów zostało utworzone w świadomości użytkowników języka i zachowało się m.in. w idiomach, piosenkach i frazeologizmach, takich jak: *w kwiecie wieku*, *w kwiecie lat życia*, *młodości* ‘w młodym wieku, w pełni sił, w rozkwicie’⁴¹, *usta o barwie kaliny*⁴²; *kwiat młodości*, *wieku*, *życia* ‘pora rozkwitu młodzieńczego’⁴³; *czerwony jak mak*, *dziewczyzna z buzią jak mak*⁴⁴; *czerwony jak piwonia*, *płonąć jak*

³⁸ A. Madeja, *Skąd pochodzą polskie nazwy kolorów*, „Postscriptum Polonistyczne” 2010, nr 2 (6), s. 198.

³⁹ В. Жайваронок, *Знаки української етнокультури: Словник-довідник*, Kijów 2006, s. 316.

⁴⁰ *Ibidem* („[...] wiśnia jest symbolem piękna młodości, miłości, wesołości”, s. 89; „kalina jest symbolem zdrowej mocnej kobiety”, s. 269; „piwonia symbolizuje rozwój dziewczęcej urody, młodości, dojrzałości”, s. 453; „jabłko oznacza płodność, młodość, miłość, radość, mądrość”, s. 659) oraz: J.E. Cirlot, *Słownik symboli*, Kraków 2006, s. 217 („[...] z racji swej natury kwiat jest symbolem znikomości rzeczy, wiosny i urody”).

⁴¹ *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 3, Warszawa 1964, s. 1351.

⁴² *Ibidem*, t. 1, Warszawa 1958, s. 479.

⁴³ *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A.A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. 2, Warszawa 1902, s. 663.

⁴⁴ S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. 1, Warszawa 1968, s. 417–418.

piwonია ‘czerwienić, zaczerwienić się, pokraśnić, zarumienić się’⁴⁵; *policzki, usta jak jagoda* ‘jędrne, rumiane policzki, czerwone usta’⁴⁶.

Słownik języka ukraińskiego w 11 tomach podaje definicje nazw roślin koloru czerwonego, które są używane w literaturze pięknej oraz ludowej w celu porównania lub upodobnienia:

1. *kalina* oznacza przede wszystkim słońce, ogień, również wszystko co czerwone – *червоний, як калина* ‘czerwony jak kalina’ – gdyż Ukraińcy lubią barwę czerwoną; kalina jest też symbolem urody, radości⁴⁷, np. „Дівчина, чорнява та рум'яна, як калина”⁴⁸, *встала, щоб вискочити на берег*”⁴⁹;

2. *czerwony mak* symbolizuje cnotę, młodość, urodę: „Дівчина почервоніла, як маківка”⁵⁰, równocześnie używa się go do podkreślenia ładnego ubrania, tak jak np. *mak* uosabia czerwone żupany kozackie „Військо йде як мак цвіте”⁵¹; „Маруся, вийшовши із кімнати, засоромилась – почервоніла, що твій мак”⁵²;

3. *piwonია* utożsamia się z kolorem czerwonym w wyobraźni użytkowników języka ukraińskiego, zwłaszcza w folklorze jest używana przeważnie w znaczeniu koloru czerwonego: „Почервоніла, мов півонія”⁵³; „Ярина вперше в житті почула про себе, що вона «молодиця», і почервоніла, мов півонія”⁵⁴;

4. *malina* ma znaczenie młodości, czystości; jest obecna w kolorach flag, podczas obrzędów ślubnych Ukraińców. W piosenkach ludowych porównuje się dziewczyny z maliną „[...] *Калинка-малинка, червона ягідко*”⁵⁵.

Jeszcze inne porównania można znaleźć w ukraińskiej literaturze pięknej: „Посмішка вибухнула в неї на лиці, *розквітла, мов червона ружа*”⁵⁶; „Стан правенький, мов тополя, Щічки – мов калина,

⁴⁵ *Ibidem*, s. 685.

⁴⁶ *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, t. 1, Warszawa 1992, s. 816.

⁴⁷ В. Жайваронок, *op.cit.*, s. 269.

⁴⁸ Kursywa w cytatach pochodzi od autorki.

⁴⁹ І. Нечуй-Левицький, *Твори в чотирьох томах*, t. 3, Kijów 1956, s. 225.

⁵⁰ *Ibidem*, t. 4, s. 601.

⁵¹ В. Жайваронок, *Знаки української*, s. 350.

⁵² Г.Ф. Квітка-Основ'яненко, *Твори в шести томах*, t. 2, Kijów 1956, s. 71.

⁵³ В. Жайваронок, *Знаки української*, s. 453.

⁵⁴ П. Панч, *Гомоніла Україна*, Kijów 1954, s. 346.

⁵⁵ В. Жайваронок, *Знаки української*, s. 352.

⁵⁶ П.А. Загребельний, *Спека*, Kijów 1961, s. 90.

Шийка – мов той алебайстер, Губоньки – *малина!*”⁵⁷; „Маруся в білому хвартусі вийшла з дверей, рівна станом, *свіжа, як стигла ягода*, з червоними повними устами”⁵⁸.

Można więc wysnuć wniosek, że w przeszłości Polacy i Ukraińcy w podobny sposób percypowali świat, głównie w zakresie etnosymbolizacji, postrzegania barw, a także sposobów tworzenia nazw. I chociaż przetrwało to do dnia dzisiejszego, należy jednak zauważyć, że wśród nazw zwierząt motywowanych kolorem, zwłaszcza nazw krów, wyróżnia się zoonim *Ягода/Jagoda*. W monografii o zoonimikonie karpatoukraińskim Sjuško pisze, że nazwy *Ягідка, Ягода, Ягодничка* dotyczą krów czerwonych albo krów o kolorze podobnym do czerwonego:

Такі широковживані в карпатоукраїнському зoonіміконі феномени, як *Йагода, Йагідка, Йагодниця, Йагодничка, Йагодин'(к)а* та ін. здебільшого присвоюють корові червоної звичайно масті. Давню традицію має фітонім *ягода* і в зoonімії іншим слов'ян; пор. словц. *Jahoda* (1792 р., 1835 р.) – корова гнідо-червоної масті⁵⁹.

Jednak Warchoł wskazuje na czarną zazwyczaj maść krów w polskich wsiach, noszących imię *Jagoda, Jagódka*:

[...] w tej grupie semantycznej do podstawowych terminów zoonimicznych należą następujące rzeczowniki [...] *jagoda* ‘na oznaczenie koloru czarnego’, *kalina* ‘zwykle na oznaczenie maści jasnoczerwonej’, *malina* ‘dla koloru jak dojrzały owoc maliny’, *wiśnia* ‘dla koloru ciemnoczerwonego’⁶⁰.

Według słownika Warchoła, imię *Jagoda* na określenie krowy maści czarnej, ciemnej albo czarnej z innym kolorem występuje prawie na całym obszarze Polski (Lubuskie – 1, Pomorskie – 3, Warmińsko-Mazurskie – 2, Mazowieckie – 1, Opolskie – 1, Śląskie – 5, Podkarpackie – 3, Lubelskie – 7). Lecz ta sama nazwa na określenie krowy

⁵⁷ Л.І. Глібов, *Вибрані твори*, Кijów 1957, s. 263.

⁵⁸ І. Нечуй-Левицький, *Твори в десяти томах*, т. 6, Кijów 1966, s. 18.

⁵⁹ М. Сюсько, *З народного джерела*, s. 62: „Takie uniwersalne w karpatoukraińskim zoonimikonie zjawiska, jak *Yahoda, Yahidka, Yahodnyts'a, Yahodnychka, Yahodyn'(k)a* itp. głównie są przypisywane krowie czerwonego koloru. Długą tradycję ma fitonim *jahoda* również w zoonimii innych Słowian, np. słow. *Jahoda* (1792 r., 1835 r.) – krowa maści gniado-czerwonej” – tłum. autorki.

⁶⁰ S. Warchoł, *Systemy zoonimiczne*, s. 327.

maści czerwonej występuje tylko w województwach przygranicznych z Ukrainą i Słowacją (Małopolskie – 1, Lubelskie – 3, Podkarpackie – 5)⁶¹.

Różnicę w percepcji koloru tego zoonimu można wyjaśnić przede wszystkim przez wpływy języków ukraińskiego i słowackiego na gwary polskie w przygranicznych miejscowościach. W języku słowackim *jahoda* znaczy ‘owoc o różowo-czerwonym kolorze’ (*jahodová farba* ‘ružovočervená ako jahoda’⁶²), również *Jahoda meno kravy hnedočervenej farby* ‘Jahoda jest imieniem krowy gniadoczerwonej’⁶³. Słowacki badacz Milan Majtán podaje zoonim *Jahoda* jako nazwę krowy czerwonej⁶⁴. Warchoł także zaznacza, że *Jagoda/Jahoda* w języku słowackim charakteryzuje krowę czerwoną i etymologizuje zoonim od nazwy owoców, takich jak poziomka czy truskawka. W świadomości użytkowników języka ukraińskiego leksem *ягода* również wiąże się z kolorem czerwonym, ponieważ w wydaniach akademickich, w języku zarówno literackim, jak i potocznym, oznacza on owoc truskawki, wiśni, maliny, porzeczki, kaliny:

– Ой вишенько, черешенько, Чом *ягід* не родиш? (Павло Чубинський, V, 1874, 258);

Під вагою *ягід* слива перегнулась (Яків Щоголів, Поезії, 1958, 394);

На сонці ясени горять, Спадають *ягоди* з шовковиць... (Максим Рильський, I, 1960, 281).

Маруся в білому хвастусі вийшла з дверей, рівна станом, свіжа, стигла *ягода*, з червоними повними устами (Нечуй-Левицький, VI, 1996, 18)⁶⁵.

⁶¹ Zob. S. Warchoł, *Słownik etymologiczno-motywacyjny*, t. 2, s. 113; „*Jagoda* – [ap. bot.] ‘krowa całkowicie czarna’, ‘krowa całkowicie czarna z niewielkim łyskiem na czole’, ‘krowa całkowicie czarna, o błyszczącej sierści’, ‘krowa ładna, śliczna, maści czerwonej’, ‘krowa maści bardzo ciemnej, czarnej, czarno-białej lub biało-czerwonej’, ‘krowa maści ciemnej’, ‘krowa maści ciemnobrązowej’, ‘krowa maści ciemnoczerwonej’, ‘krowa maści czarnej’, ‘krowa maści czarnej lub czerwonej’, ‘krowa maści czarno-białej’, ‘krowa maści czerwonej jak jagoda wiśni’, ‘krowa maści czerwonej lub żółtawo-czerwonej’, ‘krowa w brązowe łaty’”.

⁶² *Elektronický lexikón slovenského jazyka* (www.slex.sk/index.asp).

⁶³ *Slovník slovenského jazyka*, red. S. Peciar, t. 1, Bratysława 1959, s. 629.

⁶⁴ M. Majtán, *Mená kráv v staršej slovenčine*, w: *Systemy zoonimické w językach słowiańskich*, s. 65–70.

⁶⁵ *Словник української мови в 11 томах*, t. 11, Kijów 1980, s. 624.

W języku rosyjskim *jagoda* również kojarzy się z kolorem czerwonym: „Jagody (ziemlanika, *Fragaria vesca*). Nazwa krzewu od czerwonego koloru jagód”⁶⁶. Jednak w niektórych gwarach zachowały się inne znaczenia tego leksemu, np. *wawrzynek*, *wilczetyko*, *borówka* itd. – „ale to zależy od gwar (*Fragaria vesca*, gwara voron. ‘ziemlanika’, gwara sib. ‘czernika’)”⁶⁷.

W *Słowniku gwar polskich* Jana Karłowicza wyraz *jagoda* traktuje się jako poziomkę, wiśnię, trześnię i czereśnię, ale też jako czernicę (borówka czarna, jagoda czarna)⁶⁸. Leksem ten jest również używany na określenie policzka lub twarzy, lica u dziewczyny, z czego możemy wnioskować, że w wyobrażeniu użytkowników języka na przełomie XIX i XX wieku wyraz *jagoda*, *jagódeńka* kojarzył się z kolorem czerwonym. Jednak badacz notuje, że *jagoda* jest również nazwą krowy barwy popielatej⁶⁹. Taka definicja prowadzi nas do wniosku o łączeniu owego leksemu z kolorem owoców czarnych albo ciemnofioletowych, czyli z *Vaccinium myrtillus*, który to owoc we współczesnym języku polskim nosi nazwę *czarna jagoda/jagoda*⁷⁰. Różne polskie słowniki podają frazeologizm *policzki, usta jak jagoda* „jędne, rumiane policzki, czerwone usta”⁷¹; „U nas i u Czechów jagoda (od czerwieni), i o ‘policzkach’ r. 1500 «jagoda na licu» (‘obliczu’)”⁷². W tym wyrażeniu *jagoda* ma więc znaczenie owocu o czerwonym kolorze. Elżbieta Belcarzowa w artykule *Czarne jagody, borówki i ich synonimy* wyjaśnia, że *czarna jagoda/jagoda* w języku polskim jest stosunkowo nową nazwą *Vaccinium myrtillus*:

⁶⁶ A. Gajdamowicz-Mazurek, *Nazwy roślin w języku rosyjskim. Zarys słowotwórczo-semantyczny*, Opole 1985, s. 39.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 42.

⁶⁸ *Słownik gwar polskich*, red. J. Karłowicz, t. 2, Kraków 1901, s. 218; „Borówka czarna (*Vaccinium myrtillus* L.) – gatunek rośliny wieloletniej z rodziny wrzosowatych (*Ericaceae*). Ma wiele nazw zwyczajowych, m.in. jagoda, czarna jagoda, ciemna jagoda, leśna jagoda, modra jagoda, czernica, czernina”, http://pl.wikipedia.org/wiki/Bor%C3%B3wka_czarna.

⁶⁹ *Słownik gwar polskich*, red. J. Karłowicz, t. 2, s. 218.

⁷⁰ *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, t. 1, s. 816.

⁷¹ *Wielki słownik frazeologiczny z przysłowiami PWN*, oprac. A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz, Warszawa 2010, s. 839 i *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, t. 1, Warszawa 1992, s. 816.

⁷² A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, wyd. 4, Warszawa 1985, s. 197.

Najstarszą polską nazwą dla *V. myrtillus* jest czarnica; nazwa ta występuje od XV w. i aż po wiek XIX [...]. Rozwój literatury przyrodniczej w XIX w. przynosi szereg nazw nowych, wśród których pierwsze miejsce zajmują *czarna jagoda/jagody*. Do dziś je najczęściej spotykamy i w literaturze, i w języku mówionym warstw kulturalnych, i w gwarach. Jedynie południowa Małopolska wyróżnia się terminem borówki⁷³.

Mały atlas gwar polskich podaje, że *jagoda* jako określenie czarnej borówki występuje na terenie prawie całej Polski z wyjątkiem niektórych miejscowości w województwach białostockim, małopolskim i podkarpackim:

Wyraz jest nie tylko nazwą czarnych jagód (*Vaccinium myrtillus* L.), czym zajmuje się omawiana mapa, ale też bywa nazwą własną innych gatunków drobnych owoców, np. poziomek (na terenie Podkarpacia, zob. AJPP mapa 293), wiśni. Tym wyrazem określa się nadto ogólnie różne drobne owoce jak poziomki, wiśnie, borówki [...] Często więc dla wyróżnienia gatunku dodaje się przymiotnik określający kolor; w wypadku *Vaccinium myrtillus* L. na ogół czarny. Czarne jagody przemieszane z jagodami występują na prawie całym obszarze, jagody (bez przymiotnika) przeważają na Śląsku, w południowej Małopolsce i w Wielkopolsce, a czarne jagody jako wyłączne notowano na Kujawach, w Chełmińskim, Lubawskim, części Ostródzkiego i na Warmii⁷⁴.

W porównaniu do Polski *Vaccinium myrtillus* nie jest bardzo rozpowszechnioną rośliną na terenach Ukrainy, ponieważ rośnie wyłącznie na Zakarpaciu oraz na północno-zachodnich obrzeżach kraju⁷⁵. Dlatego wśród mówiących językiem ukraińskim, który jest oparty na dialektach środkowo-naddnieprzańskich⁷⁶, *чорниці* (czarne jagody) nie są często spotykane, a nazwa *jagoda* nie kojarzy się z owocami

⁷³ E. Belcarzowa, *Czarne jagody, borówki i ich synonimy*, „Język Polski” 1960, nr 40, s. 290.

⁷⁴ *Mały atlas gwar polskich*, t. 4, cz. 2, *Wstęp do tomu 4. Wykazy i komentarze do map 151–200*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1961, s. 103.

⁷⁵ „Чорниця поширена в Європі, Північній і Східній Азії, Північній Америці, в СРСР – в тундрі, тайзі, в УРСР в Карпатах, Росточчі-Опіллі, на Поліссі, в Західному лісостепу” (*Український радянський енциклопедичний словник в 3-х томах*, t. 3, Kijów 1987, s. 644).

⁷⁶ „[...] południowe tereny obwodu Kijowskiego, południowo-zachodnie tereny obwodów Sumskiego, Czerkaskiego, Połtawskiego, północne tereny obwodów Kirowohrazkiego i Dniepropietrowskiego” (*Українська мова: енциклопедія*, red. В.М. Русаніського, Kijów 2004, s. 579).

koloru czarnego, czyli z borówką czernią. Natomiast jednostka lek-
sykalna z prasłowiańskim rdzeniem **jaga* (pierwotne **oga*)⁷⁷ jest
używana do określenia soczystych, miękkich owoców innych roślin,
takich jak: poziomki, truskawki, wiśnie, trześnie, morwy, winogro-
na⁷⁸, np. *ягодня* 'drzewo wiśni, wiśniowy ogród'⁷⁹. Wyraz *jagoda*
jako nazwa czerwonych owoców niektórych roślin również był i jest
używany w języku polskim. Obecnie jednak tego rzeczownika używa
się jako nazwy owoców rośliny *Vaccinium myrtillus*, co znalazło od-
bicie w nazewnictwie krów.

Podsumowując, zoonimy motywowane maścią czerwoną w języ-
kach ukraińskim i polskim są utworzone w większości od nazw kolo-
rów (*Багрунейка, Багря, Краснушка, Краснуха, Пирошка, Червона,*
Червониця, Червунка, Червониха, Червонуха, Червенка, Черленка,
Чирва, Barnula, Czerwocha, Czerwona, Czerwonka, Czerwa, Buro-
cha) oraz za pomocą derywacji semantycznej – od fitonimów – nazw
kwiatów i owoców koloru czerwonego lub odcieni czerwonego (*Ви-*
шня, Вишенька, Гвоздика, Калина, Калиня, Квітка, Кедра, Маки-
вка, Малина, Малинка, Мальва, Півонія, Півоня, Ружа, Ружана,
Рябіна, Рябина, Рута, Троянда, Тисоля, Туса, Тисуля, Черешня,
Черешенька, Цинторія, Ягідка, Ягода, Ягодинка, Черешня, Cisu-
la, Cześnia, Jarzębina, Jarzębinka, Jerzynka, Kalina, Kalinka, Kwia-
tula, Malina, Malwa, Piwonia, Porzeczka, Poziomka, Róża, Roza, Ró-
żana, Różola, Rużana, Ruta, Winocha, Wiśnia, Wiśniocha, Wisniola,
Wiśniula, Wisniowa). Nazwy mają bardzo podobną motywację, co
wskazuje na mentalną bliskość Ukraińców i Polaków, mimo że ich
języki są używane na dość szerokich terenach, które nieco różnią się
klimatem oraz mają inną roślinność, np. powszechnie znana w Polsce,
szczególnie występująca w Karpatach i na Wołyniu *czarna jagoda*
w ogóle nie rośnie w centralnych, wschodnich i południowych regio-
nach Ukrainy. W wyniku tego w ukraińskiej zoonimii ludowej owoc
tej rośliny nie stał się podstawą w nazewnictwie zwierząt.

Można założyć, że podobne tendencje tworzenia zoonimów wystę-
pują również w innych językach słowiańskich, lecz stwierdzenie to
wymaga dalszych badań.

⁷⁷ A. Brückner, op.cit., s. 197.

⁷⁸ *Етимологічний словник української мови у 7 томах*, t. 6, Kijów 1983, s. 534.

⁷⁹ В.С. Ващенко, *Словник полтавських говорів*, Charków 1960, s. 106.

**Semantic analysis of fitozoonims exemplified by cow names
in Polish and Ukrainian**

SUMMARY

The present article covered semantic analysis of Polish and Ukrainian rural zoonyms of XIX-XXI century, particularly cow names, motivated by the red color and collected on the territory of contemporary Ukraine and Poland. The zoonyms are divided on two groups: appellative way derived from color names (*Багрунейка, Багря, Краснушка, Червона, Червониця, Червониха, Barnula, Czerwocha, Czerwona* etc.) and semantically derived from flower and fruit names (*Вишня, Гвоздика, Калина, Квітка, Маківка, Малина, Рябина, Рута, Троянда, Черешня, Ягідка, Czereśnia, Cisula, Jarzębinka, Kalina, Kalinka, Kwiatula, Malina, Porzeczka, Róża, Wiśniocha* etc.). A detailed semantic analysis points to the closeness of the way of thinking of two peoples and closeness between methods of animals name creation. The data suggest that similar tendencies in creating rural zoonyms can be observed in other Slavic languages.

Key words: zoonyms, phitonyms, appellative, semantic derivation, metaphor, onomastics.

O Autorze:

Olga Solodushko - doktorantka w Katedrze Języka
Polskiego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego
Jana Pawła II. Przygotowuje pracę doktorską
z zakresu słowiańskiej zoonimii ludowej. Interesują
ją szczególnie nazwy krów motywowane nazwami
kolorów. Analizuje współczesne i historyczne
zoonimy motywowane barwą sierści, zarówno
pierwotne, jak i derywowane.
E-mail: olga.solodushko@gmail.com